

Олександр ФЕДОРУК, Андрій ПУЧКОВ

**НЕВІДОМІЙ РУКОПИС
ОЛЕКСАНДРИ ЛЕБЕДЯНСЬКОЇ
ПРО ПАМ'ЯТКУ УКРАЇНСЬКОГО САКРАЛЬНОГО
МИСТЕЦТВА XVII–XVIII ст.**

Від головного редактора

З четверть століття цей безцінний рукопис лежав у моєму робочому столі. Його я отримав від І. М. Вериківської, тоді старшого наукового співробітника Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України. Правду кажучи, кілька разів я намагався його опублікувати, але безуспішно. Для наших днів він є науковою знахідкою, бо в ньому йдеться про пам'ятку національного мистецтва.

Автором наукового дослідження є російська вчена О. П. Лебедянська. Вона надіслала це дослідження разом з фотографіями рекомендованим листом (на конверті штемпель київського поштамту 17.11.1929) на ім'я секретаря Софійської комісії ВУАН та мистецького відділу ВУАН Володимира Івановича Барвінка (м. Київ, вулиця Героїв Революції, 23). Лист надісланий з Ленінграда (вул. Мала Посадська, 15/17, кв. 11), очевидно, з вказівкою домашньої адреси О. П. Лебедянської. На іншому порваному конверті написи олівцем: «Снимки А. П. Лебедянской» — російською мовою і «Лебедянська», «Пам'ятки українського мистецтва» — українською. Фотографії, як вказано у примітках, зроблені фотографом Музею антропології й етнографії імені Петра Великого АН СРСР О. П. Емме. Під статтею поставлено дату: 28.02.1929.

Майже вісімдесят років наукова розвідка чекала на цю публікацію. Честь пам'яті О. П. Лебедянській та В. І. Барвінкові, котрий з відомих причин не зміг тоді опублікувати цей текст, який ленінградська дослідниця присвячує «дорогою моєї матери-другу»!

Олександр ФЕДОРУК

Від наукового редактора

1929 року, коли був створений презентований нижче текст про різьблення кипарисового складня 1702 року, його авторці — Олександрі Петрівні Лебедянській (1888–1965), — йшов 41 рік. В Україні її наукова особистість і досі є мало зною, як людина вона невідома майже нікому. Невеличкий архівний фонд О. П. Лебедянської, історика, археолога, дослідниці історії російської артилерії і, як бачимо, пам'яток українського мистецтва, зберігається у Військово-історичному музеї артилерії, інженерних військ і військ зв'язку у Санкт-Петербурзі (ВІМАІВ і ВЗ, ф. Р-16, 23 од. зб., 1936–1960).

Олександра Петрівна отримала освіту у Педагогічному жіночому інституті в Санкт-Петербурзі, займалася викладацькою діяльністю, але обставини не дозволили їй одразу ж присвятити себе науковій праці. У віці 26 років, 1914-го, «начала готовится к экзаменам на степень магистра русской истории, — згадує в автобіографії, — но за отменой их в 1917 году вела научно-исследовательскую работу в частном порядке. Научную работу начала студенткой, избрав специальностью русские древности под руководством академиком С. Ф. Платонова и Ф. И. Успенского и профессора А. А. Спицына»¹. Здавалося б, напрями інтересів очевидні: Сергій Платонов уособлював дослідження російської історії, Федір Успенський — візантиністики, Олександр Спіцин — археології та давньоруської епіграфіки. А «приватний порядок», яким вона здійснювала наукові студії (тобто майже до шухляди столу), спричинив до того, що праці Лебедянської якоюсь мірою все ж таки побачили світ у друкований спосіб. При науковій роботі самотужки зазвичай виникає науковець, коло наукових інтересів якого виходить за рамки однієї спеціалізації, оскільки він вимушений для орієнтації в матеріалі залучати до розгляду низку різних більш вузьких дисциплін. Така обставина дозволяє врешті-решт більш широко дивитися на гуманітаристику і бути корисним у різних галузях цього дивовижного виду людської діяльності.

Про перші пореволюційні роки життя Олександри Петрівни відомості лишилися недоступними. Втім відомо, що протягом 1925–1930 рр. Лебедянська працювала у Відділі рукописів Бібліотеки Академії наук СРСР у Ленінграді, згодом — у Центральній геологічній бібліотеці і, нарешті, у вересні 1936 р. прийшла до Артилерійського історичного музею (заснованого Петром

¹ Особиста справа О. П. Лебедянської в Історичному архіві ВІМАІВ і ВЗ, Ф. 3-Р, Оп. 13, № 569, Арк. 7. Цитата наведена за публікацією: *Немировский Е. Л.* Иван Федоров и возникновение книгопечатания в Москве и на Украине // www.compuart.ru/article.aspx?id=8546&iid=349.

Великим 1703 р.), в якому працювала на наукових посадах близько двадцяти років².

У період 1930-х рр. науковий інтерес Лебедянської був зосереджений переважно на історії друкованої книги, її історіознавчу статтю «Материалы для библиографии Ивана Фёдорова», значну за обсягом і містку за змістом, було надруковано у спеціальному збірнику, присвяченому нашому першодрукареві, Видавництвом АН СРСР 1935 року³. Як зазначає знаний книгознавець Є. Л. Немировський, це видання — значний етап в історіографії вітчизняного друкарства: «на его страницах была предпринята попытка дать своеобразную сводку всех работ в этой области — мы говорим о подробнейшем и тщательном библиографическом труде Александры Петровны Лебедянской... Основные ее работы этого периода, к сожалению оставшиеся неопубликованными, посвящены жизни и деятельности ученика Ивана Федорова Анисима Михайлова Радишевского. Именно Лебедянская впервые установила тождество типографа Анисима Радишевского и пушкарского мастера Анисима Михайлова, автора первой русской технической книги»⁴. Праця в Артилерійському музеї у передвоєнні роки була увінчана публікацією статті із зовсім іншої історіографічної галузі — не з історії друкарства, а з історії пушкарської справи: «Очерки из истории пушечного производства в Московской Руси»⁵.

Власне, починаючи з 1940-х рр., через те, що Олександра Петрівна працювала старшим науковим співробітником Артилерійського музею, її наукові орієнтири були сконцентровані на змісті, систематизації та критиці джерел і досліджень військової справи у Середньовічній Русі, головно — долі Пушкарського приказу⁶. Фахівці зазначали, що вони заслуговують на високу оцінку.

² Тепер — ВІМАІВ і ВЗ (СПб, Олександрійський парк, 7).

³ *Лебедянская А. П.* Материалы для библиографии Ивана Федорова, 1564–1933 гг. // Иван Федоров первопечатник. — М.; Л., 1935. — С. 213–282.

⁴ *Немировский Е. Л.* Анисим Михайлов Радишевский. Около 1560 — около 1631. — М., 1997. — С. 16–17. Автор помиляється — існує друкована стаття: *Лебедянская А. П.* О пушкарских делах Анисима Радышевского // Известия Академии артиллерийских наук. — М., 1951. — Вып. XVIII. — С. 45–76.

⁵ *Лебедянская А. П.* Очерки из истории пушечного производства в Московской Руси // Сборник исследований и материалов Исторического Артиллерийского музея Красной Армии. — М.; Л., 1940. — Вып. I. — С. 57–81.

⁶ Пушкарський приказ (уперше згадується від 1577 р.) — центральний державний заклад Російської імперії, який керував виробництвом, обліком і розподілом артилерійських знарядь і боєприпасів, контролював стан фортець у більшості російських міст. Пушкарському приказу були підпорядковані пушкарі, казенні ковалі. У 1678–1682 рр.

Авторка не лише знайшла рештки архіву Пушкарського приказу у фондах Москви та Санкт-Петербурга, але й дала більш розлогу характеристику сфер діяльності цього закладу. У монографії (прообраз майбутньої дисертації), яка не була надрукована, О. П. Лебедянська описала історію архіву Пушкарського приказу з XVI по XX ст. Вона простежила, яким чином і куди потрапили рештки документації артилерійського відомства, оцінила міру їх збереженості, а також встановила, що поява архіву була пов'язана з прийняттям Росією на озброєння «вогняного бою», а його зміст виказує діяльність Артилерійського управління⁷. Тобто можна сказати, — застосувала дослідницький прийом Теодора Моммзена, знавця давньоримської історичної деталі, стосовно вузького питання. У дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, котра була захищена Олександрою Петрівною на Вченій раді Московського університету 1950 р.⁸, авторка продовжила далше студіювання архіву Пушкарського приказу. Окремі розділи її праці були присвячені управ-

входив до складу Рейтарського приказу; 1701 р. на базі Пушкарського приказу був створений Приказ артилерії, 1711-го — Артилерійська канцелярія. 1804 р. створюється Тимчасовий артилерійський комітет, що з розширенням його функцій 1808 р. перейменовується на Учений комітет з артилерійської частини (прообраз сучасного Головного ракетно-артилерійського управління). Див., наприклад: *Обручев Н. Н.* Обзор рукописных и печатных памятников, относящихся до истории военного искусства в России по 1725 г. — СПб, 1854; *Бранденбург Н. Е., барон.* Материалы для истории артиллерийского управления в России: Приказ артиллерии (1701–1720 гг.). — СПб, 1876; *Бранденбург Н. Е.* Исторический каталог Санкт-Петербургского артиллерийского музея. Ч. I. — СПб, 1877; 500-летие русской артиллерии. — СПб, 1889; *Нилус А.* История материальной части артиллерии. Т.1. — СПб, 1904; *Богоявленский С. К.* О Пушкарском приказе // Сборник статей в честь М. К. Любавского. — Пг, 1917; *Колосов Е. Е.* Реорганизация русской артиллерии в связи с военными реформами первой четверти XVII в. Автореф. ... канд. ист. наук. — Л., 1962; *Кирпичников А. Н.* Описная книга пушек и пищалей как источник средневековой русской артиллерии // Сборник исследований и материалов Исторического Артиллерийского музея. — Л., 1954. — Вып. IV. — С. 265–289; *Лобин А. Н.* Материалы Пушкарского приказа как источник изучения русской артиллерии XVII в.: Дис. ... канд. ист. наук. — СПб, 2004.

⁷ *Лебедянская А. П.* Архив Пушкарского приказа в его прошлом и настоящем, [Л.,] 1946 (рукопис у бібліотечному фонді ВІМАІВВЗ, № В33/92). С. 2.

⁸ *Лебедянская А. П.* Пушкарский приказ: Опыт изучения организации артиллерийского ведомства управления и производства в Московском государстве в XVII веке. Дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1949/1950 (рукопис зберігається в особистому фонді О. П. Лебедянської в Історичному архіві ВІМАІВ і ВЗ).

лінню Приказу та його функціям. Особливий інтерес становлять, як це часто буває з дисертаціями гуманітарного циклу, додатки до дисертації, до яких вміщено деякі архівні документи. Втім, про види військової продукції, що випускалася під контролем Пушкарського приказу, автор згадує побіжно.

Після захисту дисертації, на початку 1950-х О. П. Лебедянська разом з полковником артилерійської служби Т. І. Воробйовим підготувала короткий нарис історії Артилерійського музею, який лишився машинописом і становить бібліографічну рідкість (як славнозвісний збірник на честь академіка С. О. Жебельова 1926 р., виданий у машинописний спосіб у 3-х примірниках, посилення на статті з якого можна зустріти у численних антикознавчих і візантознавчих студіях). Перша частина нарисів охоплює історію музею у 1703–1917 рр.; упорядкована Олександром Петрівною на завдання 7-го відділення Академії артилерійських наук (три примірники): 47 сторінок тексту, 3 додатки (на 12 сторінках + 1 карта) та 51 світлина. Друга частина охоплює період 1917–1952 рр. і належить перу полковника Воробйова (чотири примірники): 52 сторінки машинопису + 16 світлин⁹.

Незважаючи на існування декількох публікацій, праці Олександри Петрівни мало відомі в історичній (зокрема, військово-історичній) науці, оскільки, по-перше, у значному обсязі лишилися у рукописах і досі перебувають на архівних полицях, по-друге, можливо, через те, що авторка працювала як копіткий збирач матеріалу, прихильник позитивістичної методики історичного студювання, тобто не завжди прагнула аналітично піднятися над матеріалом. «Спадок позитивізму у сучасній історіографії, — писав Роб Дж. Коллінгвуд наприкінці 1930-х, — якщо брати фактографічну сторону, полягає у комбінації безпрецедентної майстерності у розв'язанні маломасштабних проблем з безпрецедентною безпорадністю у розв'язанні проблем великомасштабних»¹⁰. На той час ще була у силі сентенція французького лідера фактопоклонників ХІХ ст. Ньюма Фюстель де Куланжа «століття аналізу на день синтезу», — і пошуково-архівна робота без синтетичних злетів віталася навіть більше, ніж предметне теоретизування. Але з іншої сторони, не слід забувати, що О. П. Лебедянській випало працювати над історіографією російської історії у такий її період, який менше за все передбачав вільне «підняття над матеріалом», при-

⁹ *Лебедянская А. П., Воробьев Т. И.* История Артиллерийского Исторического музея: Краткий очерк: В 2 ч. — Л.: Артиллерийский исторический музей АН СССР, 1952/1953. — 59, 63 л., ил. (рукопис). В Інтернеті існують відомості про продаж цього машинопису: у Новосибірську, за 3500 російських рублів.

¹⁰ *Коллингвуд Р. Дж.* Идея история. Автобиография / Пер. с англ. — М., 1980. — С. 127.

мушував науковців-гуманітаріїв поводитися у рамках завданих ідеологічних (себто зашкарублених) схем, і про якісь теоретичні «польоти» не йшлося. Напевно, Олександра Петрівна відчувала це, і тому навіть її стаття 1929 р., часу її роботи у БАН, яку ми публікуємо, має характер описово-пошуковий, без якихось значних теоретичних узагальнень, але позначена тонким смаком самого опису і цікавими спостереженнями над автором описуваного вирізьбленого складня 1702 р., що зберігається (слід вважати — і досі) у Бібліотеці РАН. Важко сказати, що саме підштовхнуло дослідницю до вивчення цієї пам'ятки українського мистецтва зламу XVII–XVIII ст.: можливо, дотична близькість до оригіналу і власна ініціатива, можливо, службове доручення зробити опис пам'ятки. Скоріше, більш зрозумілим є те, чому ця стаття не була надрукована свого часу: через клерикальний характер самої пам'ятки, а це не вписувалося у настанови радянських наукових установ.

В останніх рядках статті Олександра Петрівна висловлює подяку за допомогу у підготовці та згоду надрукувати її рукопис низці провідних тодішніх учених: арабісту Ігнатію Юліановичу Крачковському (1883–1951), який виклопотав дозвіл на публікацію пам'ятки, мистецтвознавцю Олексію Петровичу Новицькому (1862–1934), який узявся надрукувати її у виданнях ВУАН, літературознавцю і палеографу Всеволоду Ізмайловичу Срезневському (1869–1936), який, будучи багаторічним директором Рукописного відділу БАН, дозволив дослідити та сфотографувати пам'ятку, а також — палеографу й археологу Миколі Петровичу Лихачову (1862–1936) та історика Володимирі Івановичу Барвінку (1879–1943). М. П. Лихачов, напевно, допомагав у здійсненні дослідження як фахівець з сакрального мистецтва (зокрема, візантійського), В. І. Барвінок у Києві організаційно намагався надрукувати працю, про що свідчить супровідний лист авторки.

Едиційні правила видання статті О. П. Лебедянської полягають у наступному. Орфографія та пунктуація наближені до кодексів сучасної української мови, написання титулів святих та апостолів — до сучасних норм їх абрєвіації. Бібліографічні посилання наближено до теперішніх вимог оформлення. Всупереч оригіналу займенники, які означають імена Ісуса Христа та Богородиці, подані з великої літери. Оскільки оригіналом для публікації слугував машинопис з авторською правкою різним чорнилом (червоним, зеленим) та олівцем, на якому було важко відтворити особливості написання текстових елементів складня 1702 р., вони — де можливо — подаються за світлинами, що ілюструють текст. Редакційні кон'єктури подано у квадратних скобках. Примітки російською належать автору, українською — редакторам.

Андрій Пучков

Лист О. П. Лебедянської до В. І. Барвінка¹¹

28/VIII [19]29

Объяснительная записка

Многоуважаемый Владимир Иванович!

Как будто сделала все, что Вы мне указали, за исключением ссылок и в тексте, и в рисунках на схему, и вот почему — меня смутило Ваше примечание при схеме, чтобы «счет и названия изображений производить с левой стороны на правую». По-моему, у меня так и было сделано — так как мы читаем слева направо. Чтобы не сбивать с этими ссылками, я все их вычеркнула в тексте и попрошу расставить, когда уже будет готов чертеж схемы. На листе за перечнем снимков я даю перечень всех изображений с указанием №№ схемы — перед названием — старого счета (как и было и оставлено мною в перечне на лл. 3–5) за названием (нового возможного — для последнего я прибавляю листы (склеены) из черновика с исправленным счетом).

Очень прошу на оттисках (если дороже 1 рубля каждый, то только 15, если же меньше рубля, то 25 экземпляров) прибавить посвящение моей матери — «Посвящается дорогой матери-другу» — и заключить оттиски в обложки.

Кажется, пока все. Если что нужно будет, сообщите на Академию; сейчас у нас все приходит в нормальное положение, и задержки такой больше не будет.

Всего доброго. Спасибо большое за внимание.

Готовая к услугам

А. Лебедянская

Т[ак] к[ак] сильно протекала бумага, то разделительные знаки между словами в надписях я ставила карандашом.

¹¹ Барвінок Володимир Іванович (1879–1943) — український історик, магістр богослов'я, історик християнської церкви, бібліограф, археолог, архівіст, живописець, письменник, візантолог, викладач українознавства й історії, почесний громадянин Чернігівщини, науковий співробітник ВУАН.